

СИМВОЛІЧНЕ ВИРАЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У КАЗКАХ І МІФАХ

Ірина ЄВТУШЕНКО

Copyright © 2008

Актуальність проблеми. Сучасні тенденції розвитку України, демократизація державної політики ставлять перед вітчизняною психолого-педагогічною наукою нові завдання, серед яких – вимога якісної підготовки висококваліфікованих психологів-практиків. Нас цікавить проблема відродження національної культури і мистецтва засобами використання у навчально-виховному процесі міфів, казок і психомалюнків.

Метою дослідження є надання психологу-практику допомоги у зреалізуванні його професійних можливостей щодо психокорекції деструктивних виявів психіки суб'єкта, за якими приховується страх та агресія. Останні міцно взаємопов'язані та піддаються пізнанню через архетипну символіку. У зв'язку з цим *гіпотеза дослідження* формулюється так: глибинно-психологічне самопізнання допомагає розкрити першопричини особистісних проблем, котрі наявні у людини під час спілкування з іншими; водночас застосування методу АСПН сприяє розвитку соціально-перцептивного інтелекту завдяки глибинно-психологічній корекції, котра враховує функційні особливості несвідомої сфери.

До *концептуальних засад* статті можна віднести поняття про несвідоме, яке охоплює феномен колективного несвідомого та архетипну символіку, що сприяє його об'єктивуванню. Особливу роль у цьому процесі відіграють міфи, казки та психомалюнки, що використовувалися нами в контексті розкриття сутності феномена агресії. Між ними є спільні аспекти, головню завдяки присутності архетипної символіки, хоча в науковій літературі дослідники не проводили порівняльного аналізу, який є важливим для розвитку теорії практичної психології. Наше *завдання* – здійснити такий аналіз, вивчаючи архетипну символіку і враховуючи специфіку феномена тривожності та агресії у їх реальних заємозв'язках. Зокрема, цікаво було з'ясувати потенціал казок у подоланні агресивності, а також обґрунтувати специфіку впливу батьків на формування психіки дітей.

Агресія є архаїчною формою страху на ранніх етапах розвитку і водночас формою захисту від страху чи формою самовираження. Отож агресія – специфічний захист від страху та бажання підкорити собі інших чи домінувати над ними – фізично чи вербально. Вона може бути прямою (війна, спортивне змагання), замаскованою (жарт, гіперопіка зі сторони батьків), пасивною (затягування прийняття рішення з метою завдання шкоди іншому), зверненою на себе (саморуїнвання, суїцид). Інколи термін “агресія” вживається для пояснення ініціативності, відстоювання своїх прав, самоствердження.

М. Кляйн у своїх працях відводить агресії вирішальну роль і вважає її джерелом конфліктів. Загалом агресія і лібідо виділяються у психоаналізі як первинні

інстинктивні потяги, які існують паралельно, непересічно. В 1923 році З. Фройд розмежував сексуальну енергію – лібідо, або потяг до життя, й агресивну, тобто потяг до смерті [5]. Лібідо спрямоване на синтез, присутнє в усіх позитивних аспектах взаємодії між людьми, є конструктивним елементом активності, спонукається еротичними, сексуальними мотивуваннями. З. Фройд вважав, що потяг до смерті можна спостерігати в агресивних, деструктивних діях, які зорієнтовані на себе чи інших людей (тенденція до психологічної імпотенції та смерті). Х. Гартман відмічав, що при трансформації агресивних мотивів можна спостерігати активізацію таких процесів: зміщення агресії на інші об'єкти, обмеження цілей агресивних імпульсів, сублімацію агресивної енергії та її зв'язок з лібідозними потягами [2, с. 68].

Агресія – джерело інтрапсихічного конфлікту. Агресивні вияви часто використовуються як спосіб уникнення лібідозних конфліктів, хоч нерідко ними ж і маскуються. Агресивні тенденції досить яскраво супроводжують едіпову залежність [5]. Ж. Лапланш і Ж.-Б. Понталіс визначають Едіпів комплекс як “впорядковану сукупність любовних та агресивних почуттів дитини, які спрямовані на батьків” [3, с. 202]; це також характерне поєднання інстинктивних потягів, прагнень, об'єктних стосунків, страхів та ідентифікацій, котрі наявні у представників обох статей і проявляються на піковій фалічній фазі розвитку суб'єкта (від 2 до 6 років) та зберігають своє організуюче значення впродовж усього життя [5, с. 255].

У психоаналізі виділяють позитивну і негативну форми Едіпового комплексу. Позитивна форма виявляється в тому, що в дитини присутнє прагнення сексуального єднання з рідною людиною протилежної статі та агресія на тлі бажання будь-якого усунення суперника. В негативній формі цього комплексу присутня любов до члена сім'ї тієї ж статі і певна ненависть та суперництво з особою протилежної статі. Певною мірою ці обидві форми у взаємодоповненні й утворюють Едіпів комплекс [8; 9]. Інцест з матір'ю – перший злочин Едіпа, вбивство батька – другий. Інфантильний вибір об'єкта був лише слабкою передумовою, що задала напрям для вибору об'єкта в період статевої зрілості. У цей час індивід повинен “відійти” від батьків, і тільки після такого рішення він може позбавитися дитинства і стати членом суспільства. Завдання хлопчика – відділити свої лібідозні бажання від матері і використати їх для вибору реального об'єкта кохання, а також примиритися з батьком чи звільнитися від його тиску, якщо він був залежним від нього [9, с. 45–56]. Досліджуваний матеріал указує на те, що це бажання батькам смерті повинне відноситися до раннього дитинства.

Під час аналізу малюнків, міфів, казок досить часто зустрічається мотив, коли власне народження сприймається як негативний ворожий акт, що виявляється в неявному звинуваченні батьків за те, що вони його народили, тобто “викинули у страхітливе життя”. Невидиме прагнення батька, щоб син не народжувався, найчастіше завуальоване, приховане в архетипах, зокрема оракул віщує загрозу, або ж попередження надходить у сновидінні. В міфах про героя зображено конфлікт між батьком та сином. Від батька надходить загроза і син його перемагає (Зевс, Едіп). Між батьком і сином часто виникає приховане напруження, котре рано чи пізно виходить назовні. Ця неприязнь виникає найчастіше в конкурентній боротьбі за увагу матері, що образно описано у міфі про Едіпа [6].

В міфах подано й завуальоване бажання помсти батькові, мотив зашкодити тиранові, а вимоги суспільства задовольняються любов'ю, яка адресується батьку. Відтак міфи утримують механізм розщеплення особи батька. Так, у міфах про героя існує цар, тиран, переслідувач, котрий утілює у собі образ батька, але в пізнішій міфології існує тенденція відділення рідного батька від тирана, який існує в образі близького родича – діда чи когось іншого, на котрого й спрямовується агресія. Почасті прагнення героя зблизитися зі своїм батьком зводиться до того, що й мати зазнає вигнання і переслідування разом з ним, що забезпечує тісне єднання з нею.

Існує група міфів, у яких наявний мотив еротичних відносин між донькою і батьком. Батько не хоче нікому віддавати доньку, оскільки сам би хотів бути поруч з нею, тому і пропонує женихам завдання, які важко виконати, або ж закриває її в недосяжне місце, а потім переслідує за невиконання його наказів. Герой убиває діда, у ворожих діях якого є сексуальні несвідомі мотиви, і вбиває чоловіка, котрий хоче позбавити його материнської любові. Часто мати виходить заміж за смертного, який є справжнім батьком, а Бог постає формою перебільшення бажання мати могутнього батька. Відтак у міфах зустрічається мотив подвоєння, який використовується задля прийняття забороненого інцесту з матір'ю, донькою чи сестрою: король хоче одружитися на власній доньці, вона від нього втікає і виходить заміж за іншого, хто є двійником її батька. Саме тут активізується мотив цнотливого зачаття. Народження від незайманої – демонстрація прагнення відмови від батька [8; 9]. Подвоєння жіночого образу полягає в тому, що син рятує матір від жорстокого батька, але одружується на іншій жінці після того, коли відбувається повторний її порятунок. У міфах мати часто дарує життя, є бажаним сексуальним об'єктом, але може виступати і як богиня смерті (міф про Бату), котру герой потім карає.

В основі сонячних міфів перебуває прагнення стати немовлям та повернутися під опіку батьків, тобто бути в материнській утробі для того, щоб знову народитися. Неможливість останнього маскується в міфічних архетипах різними способами, зокрема, поверненням матері молодості, заміщенням персонажем двійником, а після народження вона повинна зникнути, прийняти попередній образ (народження з води – народження з материнської утробы). Звідси, наприклад, зачаття від вітру, від ковтання горошини, від сонячного променя. У підґрунті цього мотиву, вочевидь, знаходиться

заборона фантазій, які стосуються матері: син може думати, що він зачатий батьком, але неможлива думка про те, що сам віродив себе в матері для нової і вічної юності [1, с. 332].

В міфології існує багато способів вираження агресивності. Скажімо, в них часто зустрічається образ демона – злої сили, яка водночас може бути і благодатною. Вона швидко з'являється і кудись зникає, спрямовує людину на непередбачувані вчинки, прирівнюється до долі.

Ерос – протилежний інстинкту смерті, він бореться за життя з потягом до смерті. Він – дитина Афродіти (богині любові) й Ареса (бога війни). Інакше кажучи, любов пов'язана з агресією (війною), тому в міфі говориться про гострий конфлікт. Суперечність любові тісно пов'язана з проблемою невідворотності смерті, котра дає змогу велично сприймати відчуття любові; перед смертю остання особливо знаменна. На думку Р. Мея, причиною страху смерті у людських істот є не просто виснаження еросу, а поєднання переживань любові і смерті на всіх стадіях людського розвитку. Ось чому в будь-якій міфології статевий акт асоціюється зі смертю, але в той же час приводить до повторного відтворення (народження) [4, с. 105].

Водночас прикладами демонічного є сексуальні потяги, гнів, прагнення влади, котрі виявляються в надмірній ворожості, агресивності, жорстокості. Натомість неприйняття людиною демонічного пов'язане із запереченням любові, внаслідок якої й виникає агресія. Тоді як сила демонічного полягає у здатності підкорити особистість.

В міфах демони є часто жіночими істотами (фурії, горгони). Останнє можна пояснити тим, що кожний починає своє життя у зв'язку з матір'ю, котра буває як доброю, так і злою. Професор Морган писав: “Ніяке мистецтво любові Фромма, ніяка вранішня гімнастика, ніякий здоровий спосіб життя, ніяка ліберально-утилітарна технологія, не принесуть злагоду на землю і добро волі людям. А причина фундаментально проста. Ми, люди, несемо в собі насіння нашого власного знищення. Ми повинні як любити, так і ненавидіти. Ми схильні як створювати і захищати себе і своїх братів, так і знищувати їх” [4, с. 153].

Агресивні тенденції наявні не лише в архетипах міфів, а й у казках, оскільки, на думку Х. Дікмана, значення казки полягає в тому, щоб навчитися розуміти інстинктивні вияви власного Я й уміти протистояти їм. Казки пропонують моделі поведінки, що сприяють подоланню дитячих страхів. Окрім того, жорстокість, яка описана в казках, постає не тільки як покарання за наївність, невпевненість, необережність, а й як мотив подолання страждань самим героєм. Персонажі казки символізують внутрішні прагнення, переживання і становлення особистості героя, тому що після смерті відбувається повторне народження (трансформація) – досягається наступний етап розвитку.

В казці братів Грим “Безрука дівчинка” героїня зносить багато жорстокості. І це зрозуміло: основним мотивом цієї казки є прив'язаність доньки до батька, яка породжує проблему її звільнення від цієї залежності. Прогресивний розвиток Я неможливий, адже на перешкоді стоять прагнення батька до влади та його

лібідозний потяг, що символізує чорт. Окрім того, в казці може зустрічатися відьма чи мачуха, яка характеризується деструктивністю дій. Втрата рук символічно фіксує регресивну форму захисного механізму і, як указує Х. Дікман, – це повернення до оральної стадії. Агресія та жорстокість, будучи присутніми в казках, символізують ті події, які повинні відбутися для того, щоб досягти незалежності та саморозвитку. Для цього, звісно, треба здолати певні труднощі, тоді можна досягнути більшого. Королівський сад відповідає несвідомій сфері, і саме в ньому дівчина зустрічається із власним потенціалом (Анімусом), який відповідає її здатності діяти, виражати думки. Перша зустріч є короткою, тому досягнення повної гармонії неможливе (з'являються протези, мотив мовчання та ін.).

Після народження дитини знову присутній конфлікт (заміна листів), тобто конфлікт між свідомими та несвідомими проявами, а зміст несвідомого, який проривається назовні, містить агресивний, негативний відтінок, що загрожує знищенням Я. Але зло в казці нейтралізується за допомогою материнського аспекту: негативному жіночому потенціалу протистоїть добра фігура матері, яка може захистити від неприємностей та знищення. Агресія, зло примушують дівчину йти на пошук нових шляхів розвитку і приводять до відновлення втрачених функцій (відростання рук). Одинокість, яку переживає дівчина в лісі, сприяє її заглибленню у свій внутрішній стан та відновленню зв'язку з чоловічим потенціалом. “Людина як природна істота охоплює не тільки благотворну сторону природи, але і її жахливий аспект. І на своєму шляху свідомого становлення їй потрібно зустрітися зі страшним, взаємодіяти з ним і перемогти. Образний світ казки може служити їй засобом для того, що само собою не обмежується лише дитинством”, – підкреслює Х. Дікман [7, с. 154].

Велике значення для розуміння казок мають праці М.-Л. фон Франц, зокрема його твір “Психологічний зміст мотиву спокути в чарівній казці”. В чарівних казках зустрічається мотив того, що герой є проклятим (агресія, злість, завдання шкоди), зачарованим (перетворення в якусь тварину – ведмедя, лева, змію, орла, вовка, ворону, сокола, лебедя, старого, чудовисько), який, унаслідок певних подій, рятується. Тут більше уваги приділяється не самому закляттю, а звільненню від нього. У героя не має внутрішнього життя, він безстрашний, безсумнівний, обов'язково перемагає ворога, а героїня терпить багато випробувань, але досягає мети. Це пов'язано з тим, що герої казок не презентують жіночий чи чоловічий персонаж, а є вираженням архетипів, котрі продукують конкретні моделі поведінки. Завдання героя часто полягає у звільненні інших, допомозі персонажу, який проклятий і поведінка якого носить руйнівний, негативний характер. “Можна стверджувати, що будь-який архетипічний комплекс, будь-яка структурна єдність колективного несвідомого може піддаватися прокляттю чи бути зачарованою” [2, с. 232]. Отже, прокляття в казках накладаються без певної причини. Це той стан, у який може занурюватися людина навіть тоді, коли відчуває незначне почуття провини, мов казкові герої. Одним із мотивів спокути є купання як спосіб рятування. Для того щоб звільнитися від початкового негативу герої чи героїня

мають скупатися в чані з молоком чи окропом. Це може бути пов'язано з мотивом відродження, повторного народження в міфах та релігіях, які символічно досягаються через купання чи хрещення у воді. Крім того, вода – материнський архетип, котрий символізує повторне народження героя з материнського лона. Вода унаочнює також несвідоме, тому слушно стверджувати, що купання – це яскравий символ повернення до несвідомого з метою очищення особи від тінювих сторін свого Я. Гаряча вода символізує емоційність, якщо вона підігрівается із зовні, то це підтверджує дію мотиву збільшення емоційного напруження зовнішніми силами.

Перетворення персонажу казки в яку-небудь тварину може символізувати захоплення людини якимось певним комплексом, інстинктом, прагненням. Тому звільнення від образу тварини – це теж прагнення до єдності, до перемоги над тінювим боком власного Я. Мотив спалювання шкіри, який зустрічається у багатьох казках, вказує на емоційність: коли спалюється шкіра, то має місце вторгнення, атака на несвідоме іншої людини, а на емоційному рівні воно символізує руйнування комплексу. Водночас мотив спокути наявний у казках, де присутні сюжети пошиву одягу для того, щоб звільнити інших, вдаючись до мовчання. Психологічний зміст останнього – це відсутність зв'язку з навколишніми, тобто самопокарання чи покарання [9]. У процесі групової психокорекції за методом АСПН [10; 11] нам вдалося констатувати, що із самого дитинства люди обтяжуються негативними почуттями, котрі потім сприймають як справжні, як сутність їхнього Я. Адаже коли існує едіпова залежність, то чуттєві стосунки з об'єктами нижніх почуттів є недоступними, а тому люди руйнують їх, що згодом екстраполюється на навколишніх. Таким чином відбувається психологічне омертвіння нижніх аспектів душі, до якого причетний соціум.

Тенденція до психологічної смерті і психологічної імпотенції, на наше переконання, – своєрідна прихована форма агресії. В контексті едіпової залежності агресія з'являється тоді, коли виникають амбівалентні почуття до близьких людей. Отож ця залежність породжує ревності, нерівність позицій, почуття провини, слабкості та інше, що може знаходити вияв у сарказмі, іронії, докорах. Аналіз малюнків дозволяє об'єктивувати зміст несвідомих проявів, зокрема, агресивні тенденції. Причому зміст несвідомого “осідає” в архетипній символіці, на що вказують навіть назви рисунків: “Як мене бачили батьки в дитинстві”, “Людина, яку я не люблю і не поважаю”, “Конфлікт” і т. п.

Очевидно, що людина у процесі онтогенезу навчається підкоряти свої бажання інтересам суспільства: і до свідомості пробиваються бажання помсти за батька, захист матері чи сестри; проте за ними приховуються примітивні бажання, пов'язані з едіповою ситуацією; до того ж агресивні тенденції ніколи не існують самі собою, а завжди поєднуються з іншими спонуками, нерідко з еротично породжувальними, з едіповою залежністю.

Наше дослідження переконує в можливості оптимізації психіки шляхом глибинно-психологічної психокорекції, яка може бути забезпечена методом АСПН, розробленого академіком АПН України Т.С. Яценко

[10; 11]. Провідним фактором у такому психокорекційному процесі є усвідомлення суб'єктом справжніх витоків агресивних тенденцій. Шляхом усвідомлення їх інфантильних формовиявів суб'єкт послаблює механізми, які їх ініціюють, та робить свою поведінку більш свідомо керованою, а відтак і соціально прийнятною.

1. Дикман Х. Юнгианский анализ волшебных сказок. Сказание и иносказание. Приложение: Методы аналитической психологии/ Перевод Г.Л. Дроздецкой и В.В. Зеленского; Под общ. ред. В.В. Зеленского. – СПб.: Академический проект, 2000. – 256 с.

2. Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу / Пер. с фр. Н.С. Автономовой. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.

3. Мей Р. Любовь и Воля / Пер. с англ. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 384 с.

4. Психоаналитические термины и понятия: Словарь / Под ред. Барнеса Э. Мура, Бернарда Д. Файна. – М.: Класс, 2000. – 304 с.

5. Ранк О., Закс Г. Психоаналитическое исследование мифов и сказок. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник. Переводы с нем. – Львов: Инициатива; М.: Совершенство, 1998. – С. 207–246.

6. Ранк О. Миф о рождении героя. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник. Переводы с нем. – Львов: Инициатива; М.: Совершенство, 1998. – С. 123–206.

7. Франц М.-Л., фон. Психология сказки. Толкование волшебных сказок. Психологический смысл мотива искупления в волшебной сказке. – СПб.: Б.С.К., 1998. – 360 с.

8. Юнг К.Г. Бессознательное рождение героя. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник. Переводы с нем. – Львов: Инициатива; М.: Совершенство, 1998. – С. 276–312.

9. Юнг К.Г. Символы матери и возрождение. Между Эдипом и Озирисом: Становление психоаналитической концепции мифа / Сборник. Переводы с нем. – Львов: Инициатива; М.: Совершенство, 1998. – С. 313–380.

10. Яценко Т.С. Психологичні основи групової психокорекції. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

11. Яценко Т.С., Кмит Я.М., Мошенская Л.В. Психоаналитическая интерпретация косплека тематических психорисунков (глубинно-психологический аспект). – М.: СИП РИА, 2000. – 192 с.

Надійшла до редакції 25.12.2007.

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ В КОНТЕКСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ОПОРУ

Олег СВЯТКА

Copyright © 2008

Наукова проблема та її актуальність. Сучасна психологічна наука спрямована на ефективні засоби підготовки і професійне становлення психолога-практика. У зв'язку з цим важливо уважно проаналізувати фактори, які перешкоджають цьому процесу, зокрема вивчити й такий, як професійне вигорання, що може стосуватись як психологів, так і людей інших професій.

Сутність професійного вигорання знаходить відображення у працях Х. Фрейденбергера, Б. Пелмана, Є. Хартмана, К.О. Малишевої, Л.Н. Юр'євої та багатьох інших учених. Уперше термін “вигорання” був уведений американським психіатром Х. Фрейденбергером у 1974 році як характеристика психічного стану здорових людей, які знаходилися в інтенсивному спілкуванні з клієнтами при наданні їм професійної допомоги [2]. Під “вигоранням” дослідник розумів знесилення, котре супроводжується почуттям власної безпорадності. Однак таке тлумачення є неясним та змістовно неоднозначним. Б. Пелман та Є. Хартман, узагальнивши численні визначення зазначеного поняття, виокремили його основні ознаки: емоційне та/або фізичне знесилення, деперсоналізація, знижена робоча продуктивність [2].

Сьогодні феномен вигорання кваліфікується як багатовимірний конструкт, набір негативних психічних переживань, фізичне, емоційне та розумове знесилення від довготривалого напруження, пов'язаного з міжособистісними відносинами, які супроводжуються емоційною насиченістю та когнітивною складністю [6]. Всесвітня

організація охорони здоров'я (2001) визначає синдром вигорання як фізичне, емоційне чи мотиваційне виснаження, котре характеризується порушенням продуктивності праці й утомию, безсонням, зниженням імунітету, а також вживанням алкоголю та інших психоактивних речовин задля отримання тимчасового полегшення, яке має тенденцію до розвитку фізіологічної залежності і (у багатьох випадках) суїцидальної поведінки [6]. У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-10) синдром вигорання знаходиться під номером Z73.0., що входить до класифікаційної рубрики “Проблеми, пов'язані з труднощами подолання життєвих ускладнень”.

Проблема професійного вигорання нами розглядається у психокорекційній практиці глибинного спрямування в руслі психодинамічної теорії за методом активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розробленого академіком АПН України Т. С. Яценко. У контексті наведеної концепції нас передусім цікавить взаємозв'язок професійного вигорання із психологічним опором.

Мета статті: вивчити проблему професійного вигорання в контексті психологічного опору.

Виклад основного матеріалу статті. Опір як поняття ввів у науковий обіг засновник психоаналізу З. Фройд. Спочатку опір розглядався ним як протидія пацієнта спогадам і вільним асоціаціям. Пізніше це поняття стало ширшим, означаючи перешкоди цілям та про-